

نقش تربیتی زکات در سبک زندگی اسلامی: استنتاج اصول تربیتی

مریم بختیاروند^۱

سید جلال هاشمی^۲

حسن نوکاریزی^۳

چکیده

مقدمه: در سبک زندگی اسلامی برخی از فرایض ناظر به رابطه بین خدا و انسان است. «زکات» یکی از ارکان فروع دین و به معنای پرداخت مال است. خدمت به خلق رمز پیوند انسان با خدا و دربردارنده نتایج مهم در تزکیه نفس و تعالی معنوی انسان است. در این مقاله کوشش شده، با بهره‌گیری از صورت‌بازسازی شده الگوی استنتاج عملی فرانکنا، اصول تربیتی پرداخت زکات با استناد به آیات و روایات اسلامی استنباط و تبیین شود. این اصول عبارت است از: اصل پرداخت زکات به مثابه عامل تطهیر معنوی و پاکیزگی روحی، شرط پذیرش اعمال دیگر، شرط دریافت رحمت الهی، وسیله نیل به مقام ایمان و رستگاری، فراهم‌کننده زمینه تقرب به خداوند و به مثابه نشانه اعتماد به پروردگار و اهل بیت (علیهم السلام).

روش تحقیق: پژوهش حاضر به شیوه اسنادی-تحلیلی صورت گرفته است.

یافته‌ها: یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد بین پرداخت زکات به مثابه اجرای یکی از فرایض الهی در تزکیه نفس و تعالی معنوی در زندگی اسلامی رابطه‌ای مؤثر وجود دارد.

نتیجه‌گیری: نتایج به دست آمده حاکی از آن است که با اتکای به اصول تربیتی و با هدف تزکیه نفس و تعالی معنوی، نهاد تربیت و نظام تربیت اسلامی به منظور پرداخت زکات به آموزش افراد پردازد و وجوب آن را در آنان درونی سازد.

کلیدواژه‌ها: سبک زندگی، سبک زندگی اسلامی، زکات، اصول تربیتی.

۱. دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی تهران (maryambakhtiarvand@yahoo.com).

۲. استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه شهید چمران اهواز (j.hashemi@scu.ac.ir).

۳. کارشناس ارشد مشاوره خانواده دانشگاه شهید چمران اهواز (hasan.nokarizi307@yahoo.com).

مقدمه

در اهمیت پرداخت زکات، امام باقر (علیه السلام) فرمودند: روزی پیامبر اکرم (ص) وارد مسجد شد و با جمله «قُم یا فلان» پنج نفر را از مسجد اخراج کرد و فرمود: شما که زکات نمی‌دهید از مسجد بیرون بروید. مطابق این حدیث نورانی، نپرداختن زکات موجب اخراج از مسجد النبوی و به تبع آن خروج از مدینه نبوی و نشانه نداشتن سبک زندگی اسلامی است. در قرآن، معمولاً زکات همراه با نماز آمده است و طبق روایات، شرط قبولی نماز، پرداخت زکات توسط کسی است که زکات بر او واجب گردیده است. در قرآن کریم هیچ یک از واجبات دین این گونه مقارن با نماز نیامده است. در قرآن واژه زکات به همراه مشتقاتش ۵۹ مرتبه در ۲۹ سوره و ۵۶ آیه به کار رفته است که ۲۷ مورد در کنار واژه نماز قرار دارد. خداوند در توصیف نماز گزاران واقعی می‌گوید: «آن‌ها کسانی هستند که در اموالشان برای سائل و محروم حقی معلوم وجود دارد». نماز و زکات نشان دهنده پیوند با خدا و خلق خداست. در اسلام عبادت و اقتصاد هر دو دارای اهمیت است. در سبک زندگی اسلامی باید اعمال و شخصیت مسلمان از یکپارچگی و انسجام برخوردار باشد؛ یعنی، در کنار اقامه نماز برای خدا، زکات نیز باید به نیازمندان و بندگان خدا داده شود.

اسلام سبکی خاص از زندگی ارائه می‌کند و مدعی تأمین سعادت و کمال انسان در دنیا و آخرت است. این سبک زندگی جامعیت دارد و از کلی‌ترین مسائل فلسفی تا جزئی‌ترین موضوعات نگرشی و رفتاری را در خود جای داده است. اسلام مکتبی جامع است که تمام نیازمندی‌های مادی و معنوی انسان در دستورات و احکام آن لحاظ شده است. از این رو، از همان آغاز و مقارن با تأسیس حکومت اسلامی و طرح احکام عبادی مانند نماز، حج و روزه، زکات را به مثابه یکی از منابع بیت‌المال واجب گردانید تا از آن در جهت رفع مشکلات اقشار محروم و نیازمند، توسعه امکانات رفاهی برای عموم مردم و نیز گسترش دین و تقویت دین‌داری بهره گرفته شود. کلمه زکات به معنای پاکیزگی و رشد است؛ اما در اصطلاح به معنای پرداخت مالی واجب مانند مالیات به کار می‌رود. به این علت واژه زکات برای این

پرداخت مالی به کار رفته که دین برای ساختن انسان‌ها آمده است و، در پرداخت زکات اصل، پاک شدن و رشد انسان در جهت خداگونه شدن است که عدالت و رسیدگی به مردم نیز جنبه‌ای از آن است (عزتی و شهریاری، ۱۳۹۱: ۳۲).

روش پژوهش

در این مقاله سعی می‌شود، با بهره‌گیری از رویکرد و روش استنتاج عملی فرانکنا و صورت بازسازی‌شده آن (باقری و دیگران، ۱۳۸۹)، اصول تربیتی پرداخت زکات استنتاج و ارائه شود؛ اصولی که آموزش و اجرای آن‌ها نشانه و مقوم سبک زندگی اسلامی است. در روش استنتاجی فرانکنا، دو مقدمه با هم ترکیب می‌شود تا بتوان نتیجه‌ای را به صورت توصیه‌های هنجاری مربوط به هدف یا روش در تعلیم و تربیت فراهم آورد. تعلیم و تربیت فعالیت عملی است که با وساطت معلم و مربی و به کمک اصول و قواعدی صورت می‌پذیرد. «اصول تعلیم و تربیت مجموعه قواعد و دستورالعمل‌های کلی است که به صورت تجویزی بیان می‌شود و چون قواعد، راهنمای عمل در فعالیت‌های تربیتی استفاده می‌شود» (باقری، ۱۳۸۷: ۱۴۹). برای استنتاج اصول تعلیم و تربیت، باید قیاسی عملی شکل داد. در این مضمون، هدف غایی تربیت اسلامی (قرب الی الله، حیات طیبه یا همان سبک زندگی اسلامی)، به منزله امری تجویزی در مقدمه نخست قیاس قرار می‌گیرد.

مقدمه دوم قیاس مشتمل بر مبانی نوع دوم تعلیم و تربیت، به منزله امری توصیفی، خواهد بود (گزاره واقع‌نگر و توصیفی). نتیجه قیاس، اصول تربیت خواهد بود که به شکل تجویزی است. بنابراین محتوای استنتاج‌های عملی تدوین‌شده، به‌ویژه گزاره‌های واقع‌نگر مبنایی، از متن آیات و روایات به دست می‌آید. در اهداف تربیتی، شأن تعالی‌یابی و ترقی معنوی پرداخت زکات مد نظر بوده که، در هر قیاس، به وجهی از آن توجه شده است.

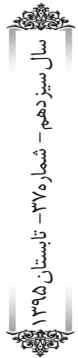
سبک زندگی

معادل واژه سبک زندگی در زبان انگلیسی «Life style» است که نخستین بار آلفرد آدلر در سال ۱۹۲۹ آن را به کار برد. سبک زندگی مهم ترین راه شناخت خودی از بیگانه در میان گروهی از افراد است (Leslie, Larson, & Gorman, ۱۹۹۴: ۳۰) که به سبب ویژگی هایی دور هم گرد آمده اند. همین سبک زندگی این ویژگی ها را در آنان مشخص و آن ها را از گروه های دیگر متمایز می کند.

سبک زندگی شیوه زندگی معمول فرد و گروه یا فرهنگ است که نشان دهنده نگرش، ارزش و دیدگاه فرد به جهان و محیط پیرامونش است. بنابراین سبک زندگی وسیله ابراز احساسات خود و تشکیل الگوهای فرهنگی است که با هویت شخصی در هم پیچیده شده است. تمام جنبه های سبک زندگی داوطلبانه و به خواست خود فرد نیست؛ بلکه نظام های پیرامون اجتماعی و فنی نیز می توانند در انتخاب سبک زندگی فرد مؤثر واقع شوند (Spaargaren, & VanVliet, ۲۰۰۰: ۵۳).

سبک زندگی اسلامی

در جامعه ما سبک زندگی از مهم ترین مسائل و دغدغه هایی است که اولیای فرهنگی و سیاسی کشور و در رأس آن مقام معظم رهبری را به آن حساس کرده است. منبع اصلی استخراج سبک زندگی اسلامی قرآن و سیره معصومان (علیهم السلام) و به تعبیری همان زندگی قرآنی اهل بیت (علیهم السلام) است. دعوت الهی، در واقع، آب حیات است که فرد و جامعه را زنده می کند. بر اساس آیه کریمه «ای کسانی که ایمان آورده اید! دعوت خدا و پیامبر را اجابت کنید و پاسخ دهید هرگاه شما را به سوی چیزی فراخوانند که شما را زندگی و حیات می بخشد! و بدانید خداوند میان انسان و قلب او حائل می شود و همه شما (در قیامت) نزد او گرد آورده می شوید!»، وقتی خداوند متعال و رسول او به عقاید دینی، اخلاق دینی و حقوق دینی دعوت می کنند، این ها عامل حیات است و اجابت کنندگان آن به حیات انسانی می رسند. بر همین اساس، آیات قرآن، روایات و تفسیر آن ها را می توان

پیشینه‌ای عام برای توصیف سبک زندگی اسلامی به شمار آورد.

زندگی انسان در این نگرش زندگی‌ای دنیا و آخرتی است؛ به این معنی که دنیا و آخرت با هم و مکمل یکدیگر هستند. باور این سبک بر این است که لازمه دست‌یابی به آخرتی آباد داشتن زندگی دنیوی درست است. عکس این قضیه نیز صادق است؛ چنانچه شخص قصد دارد انسانی شایسته در پیشگاه خدا باشد، لازم است به دنیا و آخرت در کنار هم توجه کند. نمونه‌ای از آن در این آیه قرآن آمده است: «خدایا به من هم خوبی‌های دنیا را بده هم خوبی‌های آخرت». در این سبک زندگی، انسان در جایگاهی قرار گرفته است که پاسخ‌گو و مسئولیت‌پذیر است. این مسئولیت‌پذیری و پاسخ‌گویی در چهار جهت است: نخست خدا، دوم خود انسان، سوم مردم و چهارم ساختار طبیعت. این طبیعت به معنی زمین، آب، خاک، کوه، دشت، حیوان، صحرا، گل، گیاه و کل نعمت‌هایی است که وجود دارد. این دیدگاه هنگامی که با خدا در ارتباط است به این معنی است که پروردگار دارای حقی بر انسان است که ادای آن ضروری است. چون با خود انسان ارتباط دارد، انسان اعم از جان، چشم، گوش و اعضا و جوارح بر خود حقی دارد که باید ادا کند. در مورد حق مردم، یعنی پدر، مادر، همسر، فرزند، معلم، شاگرد، حاکم، مشاور، رفیق، همنشین و همچنین همه طبقات اجتماعی که فرد با آنها ارتباط متقابل دارد. وی موظف است حقی را رعایت کند و اگر ادا نکند مدیون این افراد است (فیضی، ۱۳۹۲: ۳۶).

نقش زکات در سبک زندگی اسلامی

هر مسلمانی که زکات بر او واجب شده باید هر سال مقداری مشخص از مال خود را به عنوان زکات به فقرا و نیازمندان ببخشد. فریضه زکات نوع دوستی را به مسلمانان می‌آموزد و آنان را از خودمحوری، خودخواهی، بخل و آز نجات می‌دهد. توانایی فرد در محبت و نیکی کردن به مردم و تلاش برای خوشبختی آنها موجب تقویت احساس تعلق به گروه و احساس رضایت از خود (فرد) می‌شود. داشتن چنین احساسی برای سلامت روانی بسیار مهم است. انسان، برای سازگاری با دیگران و ایجاد روابط مسالمت‌آمیز، شایسته است دامنه حب ذات

و خودخواهی را محدود کند و در ایجاد موازنه میان خود دوستی و نوع دوستی و همکاری با مردم و دراز کردن دست یاری به سوی آنان بکوشد. از این رو خداوند متعال به هنگام اشاره به حب ذات در انسان مستقیماً از کسانی به نیکی یاد می‌کند که به مقابله با زیاده‌روی در حب ذات برمی‌خیزند. این افراد، به هنگام گرفتار شدن به بلایا، اظهار ترس و بی‌تابی نمی‌کنند و هنگام دست‌یابی به نعمت‌ها بخل نمی‌ورزند و به ایمان تمسک می‌جویند، نماز به پا می‌دارند و زکات می‌پردازند (عرب، ۱۳۸۱: ۱۱۵). بر همین اساس می‌توان گفت که زکات، نفس انسان را از پلیدی بخل، آز خودخواهی و قساوت در قبال فقرا پاک و تزکیه می‌کند. یعنی نفس انسانی را رشد می‌دهد و با خیرات و برکات اخلاقی و عملی اعتلا می‌بخشد؛ تا جایی که شایسته خوشبختی دنیا و آخرت می‌شود (همان، ص ۳۹۸).

این دنیا مکانی برای رشد دادن روحان است. اینجا هر کاری انجام دهیم، چه خوب و چه بد، آن را در قیامت خواهیم دید هرکسی کوله‌بار خود را دارد نه بیشتر و نه کمتر. کسی که گمراه است به سوء اختیار خود گمراه شده است. همه چیز دقیقاً معلوم است. اما البته خداوند از روی لطف خود فرموده است: کسی که خطایی کند به همان مقدار مجازات خواهد شد و هر کس کاری شایسته انجام دهد به ده برابر پاداش داده خواهد شد. مزرعه دار، در فصل کشت، آمادگی دارد که خود را خسته کند و بیشتر و بهتر بکارد تا، در زمان درو کردن، محصولی بیشتر و بهتر داشته باشد (کاویانی، ۱۳۹۲: ۱۹۸). امام علی (علیه‌السلام) می‌فرماید: «همانا دنیا بانگ وداع برداشته و آخرت روی آورده است و ناگهان رخ می‌نماید. بدانید که امروز روز تمرین و آماده‌سازی است و فردا روز مسابقه و هدف، بهشت است و فرجام عقب‌ماندگان در این مسابقه، دوزخ.» خداوند می‌فرماید: هر کس کاری شایسته انجام دهد، خواه مرد باشد یا زن، در حالی که مؤمن است، او را به حیاتی پاک (زندگی خوش و پسندیده) زنده می‌داریم و پاداش آن‌ها را به بهترین اعمالی که انجام می‌دادند خواهیم داد. امکانات و نعمت‌های دنیا، در سبک زندگی اسلامی، وسیله‌ای برای رسیدن به سعادت اخروی است؛ همان‌گونه که خداوند، پس از بیان داستان قارون و ثروت هنگفتش که از آن در راه خدا و رسیدن به

سعادت اخروی استفاده نکرد، می‌فرماید: «و در آنچه خدا به تو داده سرای آخرت را بطلب و بهره‌ات را از دنیا فراموش مکن و همان گونه که خدا به تو نیکی کرده نیکی کن و هرگز در زمین در جست‌وجوی فساد مباش که خدا مفسدان را دوست ندارد». یعنی از آنچه خداوند از مال دنیا به تو ارزانی داشته و در دنیا قسمت و روزی تو کرده است در راه آبادانی و اصلاح آخرت استفاده کن؛ زیرا حقیقت بهره‌انسان در دنیا و آنچه برای او باقی می‌ماند همان مقداری است که برای آخرتش استفاده برده است. در ادامه آیه می‌فرماید: از آنچه خداوند به شما ارزانی داشته است در جهت احسان، نیکی و انفاق به مردم استفاده کنید؛ نه در جهت فساد بر روی زمین. زیرا استفاده از لذایذ و طیبات و صرف آن برای آبادانی و رسیدن به تمتعات دنیا و بهره‌برداری و ذخیره‌سازی نکردن برای آخرت، موجبات شقاوت و بدبختی و عذاب ذلت‌بار الهی در روز آخرت است (جمشیدی، ۱۳۸۳: ۶۷).

سبک زندگی ناظر به مسائلی است که متن زندگی انسان را در دنیا شکل می‌دهد. به عبارتی دیگر، وقتی از چگونگی زیستن سخن می‌گویند، همه مسائلی را که آدمی در متن زندگی با آن مواجه است، باید مدنظر قرار داد. از این رو گستره سبک زندگی عرصه‌ای وسیع از رفتار آدمی با خدا، خود، خانواده، جامعه و حتی طبیعت را در بر می‌گیرد. سبک زندگی اسلامی توجه به اجزای اسلام با همه ابعاد آن در تمام عرصه‌های زندگی آدمی است. می‌توان در دسته‌بندی مشخص و با ملاحظه ارتباطات چهارگانه انسان با خدا، خود، جامعه و طبیعت زندگی‌ای مؤمنانه ساخت و با تکیه بر متن سخن و سیره معصومان (علیهم‌السلام) شیوه زیستن را مشق کرد. آموزه‌های اسلام کانونی است که روش زندگی از آن استخراج می‌شود (پورامینی، ۱۳۹۱: ۱۷).

از آنجا که انسان موجودی اجتماعی است، ارتباط با دیگران امری طبیعی تلقی می‌شود. شاید مهم‌ترین مؤلفه در رابطه ما با دیگران این باشد که آنان (اعضای خانواده و اجتماع) بر ما حقی دارند و باید آن را مراعات نماییم. چنانچه کوتاهی صورت گیرد، مشمول حق‌الناس می‌گردد و در قیامت از انسان مطالبه می‌شود و افراد اجازه دارند علیه فرد شهادت دهند.

دسته‌بندی آیات زکات در قرآن

۱. دسته‌ای از آیات اصل زکات را مطرح کرده و آن را در ردیف نماز قرار داده است. در این آیات پرداخت زکات مانند اقامه نماز واجب دانسته شده و از شعائر دینی و علائم ایمان به حساب آمده است.
۲. آیاتی که به دادن زکات امر کرده و آن را معامله‌ای با خدا قلمداد نموده است: برای نمونه آیه ۳۳ سوره احزاب و آیه ۱۳ سوره مجادله.
۳. آیاتی که نشان‌دهنده تشریح اصل این فریضه عبادی و اقتصادی است و به طور کلی درباره اینکه چه مقداری گرفته شود و در چه موردی گرفته نشود سخنی به میان نیاورده است.
۴. آیاتی که مصارف زکات را به طور دقیق شمارش کرده و اشاره کرده است که رهبری امت اسلامی باید زکات مأخوذه را در این مصارف به کار گیرد (در بیان تعیین موارد مصرف زکات اکثر مفسران به آیه شصتم سوره توبه استناد نموده‌اند و در این موارد اختلافی نیست).
۵. برخی از آیات کسانی را که زکات نمی‌دهند در ردیف کفار قلمداد کرده‌اند: (فصلت/ آیه ۷) (سلطانی، ۱۳۸۳: ۶۵).

مصارف هشت‌گانه زکات

قرآن کریم، در سوره توبه، موارد هشت‌گانه ای را که زکات به آن تعلق می‌گیرد چنین بیان می‌کند:

- ۱) فقرا؛ (۲) مساکین؛ (۳) عاملان (گروهی که برای جمع‌آوری زکات تلاش می‌کنند)؛
- ۴) مَوْلَاهِ قُلُوبِهِمْ (کسانی که انگیزه معنوی برای پیشبرد اهداف اسلامی ندارند و با تشویق مالی می‌توان تألیف قلب و جلب محبت آنان را نمود؛ مانند کفاری که به سبب استفاده از همکاری آن‌ها در جهاد از طریق کمک مالی تشویق می‌شوند)؛ (۵) آزاد ساختن بردگان؛
- ۶) ادای دین بدهکاران؛ (۷) در راه خداوند؛ منظور از آن تمام راه‌هایی است که به گسترش و تقویت آیین الهی منتهی می‌شود؛ (۸) ماندگان در راه، یعنی مسافرانی که بر اثر علتی در راه مانده‌اند و زاد و توشه کافی برای رسیدن به وطن خود ندارند (التوبه/ ۶۰).

در میان قوانین اجتماعی اسلام، زکات بی نظیر است. زیرا نقشی تعیین کننده در پیشبرد اهداف اسلام به ویژه در برنامه اقتصادی ایفا می کند. زکات، علاوه بر اینکه فقرا را از انزوای گوشه گیری، بدبینی، ناامیدی و حس حقارت دور می کند، موجب برادری و دوستی در بین مسلمین می شود و به واسطه حل مشکلات فقرا بخشی از مفاصل اجتماعی را که برخاسته از فقر حاکم بر جامعه است نیز از بین می برد (فجری، ۱۳۸۷، ۵۶). بنابراین مسئولان حکومت با ادای زکات هم به فکر مشکلات اقتصادی مردم و هم در اندیشه ارتقای روحی و معنوی جامعه هستند. در پرتو حکومت اسلامی ثروتمندان موظفاند زکات اموال خود را به تهیدستان بپردازند تا مسلمانان در زندگی سعادت آمیز به سر برند و فقر و بدبختی از جامعه ریشه کن شود (همان، ص ۴۲).

امام باقر (علیه السلام) و امام صادق (علیه السلام) فرمودند: خداوند زکات اموال را به همراه نماز واجب کرد و پیامبر آن را در نه چیز قرار داد: در طلا، نقره، شتر، گاو، گوسفند، گندم، جو، خرما و کشمش و غیر اینها را معاف کرد. در فتوای مشهور فقها نیز همین نه مورد بیان شده است.

زکات در کلام امام رضا (علیه السلام)

امام رضا (علیه السلام) در پاسخ به پرسش های محمد بن سنان درباره علل احکام گفت: «و علت زکات برای دادن قوت به بینوایان و نیز حفظ اموال ثروتمندان و اغنیاست». خداوند تبارک و تعالی اهل صحت و سلامت را مکلف ساخته است که قیام به نیازهای آفت زدگان و بلادیدگان نمایند، چنانکه می فرماید: در اموال و جان ها امتحان و آزمایش خواهید شد (آل عمران / ۱۸۶): در اموال به پرداخت زکات و در جان ها به مهیا شدن برای صبر بر بلیات و ناگواری ها آزمایش خواهید شد. در پرداخت زکات، ادای شکر نعمت های پروردگار عزوجل و امید زیادت نعمت است و نیز رأفت و رحمت بر پریشان حالان، مردم بینوا و کوچ نشین و ضعف است و همچنین تحریص بر مواسات و همدری با فقرا و اعانت ایشان بر امور دینی است. این بینوایان خود موعظه و پندی باشند برای ثروتمندان، که با دیدن بدبختی های آنان در این دنیا، یاد بینوایی آخرت افتند و از این تهیدستی فقرا درس گیرند؛ به

فقیری عالم قیامت و بیچارگی و بی‌زادی در آن سامان پی برند و تحریص شوند به دادن زکات بر شکرگزاری خداوند متعال که به آن‌ها ثروت داده و آنان را بی‌نیاز نموده است؛ همچنین تحریص شوند بر دعا و تضرع و بترسند از اینکه روزی مانند این بینویان گردند» (قرشی، ترجمه صالحی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۸۴).

همچنین حضرت رضا (علیه‌السلام) می‌فرماید: «إِنَّ عَلَّةَ الزَّكَاةِ مِنْ أَجْلِ قُوَّةِ الْفُقَرَاءِ، وَ تَحْصِينِ أَمْوَالِ الْأَغْنِيَاءِ»: دلیل وجوب پرداخت زکات آن است که نیازمندی‌های ضروری مستمندان در جامعه تأمین و اموال ثروتمندان از نابودی حفظ گردد. همچنین فرمود: خداوند به من نعمتهایی داده است که دائماً نگران آن هستم تا حقوقی را که درباره آن‌ها بر من واجب کرده است پرداخت کنم. سؤال شد: شما نیز با آن مقام بزرگی که دارید به سبب تأخیر زکات از خدا می‌ترسید؟ فرمود: بله.

یافته‌های پژوهشی

نقش تربیتی زکات در سبک زندگی اسلامی: مبانی و اصول

در بحث ارائه دلالت‌های تربیتی، بیشتر بر جنبه‌های تربیتی، تعالی روحی و معنوی و اصلاح رابطه انسان با خدا توجه می‌شود و از پرداختن به آثار و فواید اقتصادی پرداخت زکات مانند ازدیاد رزق و روزی، برکت در مال و کاهش فقر در اجتماع مسلمانان صرف نظر می‌گردد.

این امید وجود دارد. که اگر نظام تعلیم و تربیت اسلامی مسلمانان را برای پرداخت زکات آموزش دهد و ترغیب نماید، بر میزان وجوه زکات افزوده شود، به تدریج زمینه رخت برستن فقر و فلاکت از چهره امت اسلامی فراهم شود و آثار معنوی این بخشش در تعالی روحی و تزکیه نفس مسلمانان و در نیل آنان به مقام ایمان و تقرب به پروردگار مفید و مؤثر واقع شود. در قیاس‌های عملی زیر، به این دلیل که احکام شرعی درباره شیوه و میزان و کیفیت پرداخت زکات در رساله‌های عملیه وجود دارد، روش‌های پرداخت زکات در اجتماعات تربیتی بیان نشده است.

ادعای عمده این پژوهش این است که دین اسلام آیینی انسان‌ساز و دین زندگانی است. ضمن

اینکه جهت‌گیری آن به سوی زندگی اخروی و ابدی است؛ اما سبک زندگی مورد تأیید آن به خوب زیستن در همین حیات دنیوی برای همه مسلمانان عنایتی ویژه دارد. زیرا دنیا مزرعه آخرت و بستر تکامل معنوی انسان و نیل او به آرامش در جوار حضرت حق است. اسلام نمی‌پسندد که فرد مسلمان تمام هم و غم خود را مصروف حداقل بضاعت مالی ممکن کند و به دلیل نداری همواره با جیبی خالی شرمنده خانواده باشد و شهامت حضور فعال در عرصه‌های اجتماعی را نداشته باشد. مسکین یعنی از فرط بیچارگی در خانه مسکن گرفتن و فقیر به ستون فقرات شکسته اشاره دارد. اگر مسلمان از صبح تا شب به دنبال یک لقمه نان بدود، فرصت و مجالی برای پرداختن به امور معنوی و کسب شناخت نخواهد داشت. در اسلام، بعد از ایمان به خداوند، عملی مانند خدمت به خلق و رفع حوائج مؤمنان دارای ثواب دانسته نشده است. همچنین بر همگان عیان است که همه دست خالی به دنیا می‌آیند و هنگام مراجعت نیز، همه دست‌ها خالی است. پس رزق و دارایی آزمون الهی است. همچنین، به فرموده امام علی (علیه‌السلام)، روزی فقرا در اموال اغنیا است. همان‌گونه که ثروت وسیله امتحان ثروتمندان است، فقر نیز برای فقیران وسیله آزمون الهی است. در اسلام ارتباط خدا با جهان قطع نشده است که اگر کسی چیزی ببخشد به او بازنگردد. دارا با پرداخت زکات، نه فقط از دارایی‌اش کم نمی‌شود بلکه، طبق سنت الهی مالش برکت می‌یابد و برآیند نهایی این بخشش کسب رضایت خداوند و رشد معنوی شخص پرداخت‌کننده زکات است. بنابراین اسلام، ضمن اینکه درباره شیوه و سیره زندگانی احسن سکوت نکرده است، سبکی از زندگی را پیشنهاد می‌کند که نجات‌بخش است و ناظر بر رابطه حقیقی بین انسان و خدا (نماز) و میان انسان‌ها (پرداخت زکات به قصد قربت) است.

اصول تربیتی ناظر به باید‌ها و دستورالعمل‌هایی است که لازم است نظام تربیتی اجتماع مسلمان و خود‌متربی مسلمان به آن‌ها توجه جدی کند و آن‌ها را در زندگی اجرا نماید تا شاهد دریافت آثار مثبت پرداخت زکات در زندگی خود باشد. در ادامه، اصول تربیتی پرداخت زکات عرضه و سپس تبیین می‌شود.

۱. اصل پرداخت زکات عامل تطهیر معنوی و پاکیزگی روحی

هدف تربیتی: مسلمان باید بکوشد خود را پاکیزه و تطهیر کند و زمینه رشد معنوی خویش را فراهم کند.

گزاره واقع‌نگر مبنایی: یکی از راه‌های پاکیزگی و تطهیر معنوی پرداخت زکات است.
اصل تربیتی: متربی مسلمان باید با پرداخت زکاتش زمینه پاکیزگی و تطهیر روحی و معنوی خود را فراهم کند.

یکی از عواملی که باعث تزکیه نفس و عامل رشد و ترقی و تکامل روحی بشر می‌شود پرداختن زکات است. زیرا در پرتو زکات هم روح سخاوت و ایثار در انسان زنده می‌شود و هم کمک و خدمتی به محرومان جامعه می‌گردد (دهقان، ۱۳۸۲: ۷۱). پرداخت زکات باعث می‌شود انسان از امراض روحی و روانی نجات یابد و بتواند به درجات رشد معنوی برسد. یکی از این امراض روحی و روانی بخل و حرص و دل‌بستگی به مال دنیاست که عیوب دیگری همچون بی‌اعتنایی به مردم، سنگدلی، عذرتراشی، دروغ‌پنداشتن ادعای فقرا، سخت‌گیری به خانواده، توکل داشتن به مال به جای توکل داشتن به رازق متعال و سوء ظن به وعده‌های الهی از نتایج این بیماری است (فجری، ۱۳۸۷ الف: ۶۳).

با توجه به موارد اشاره شده، قرآن کریم به پیامبر دستور می‌دهد از اموالشان صدقه (زکات) بگیر تا بدین وسیله آنان را (از بخل و دنیاپرستی) پاک سازی و رشدشان دهی و بر آنان درود فرست (و دعا کن)؛ زیرا دعای تو مایه آرامش آنان است و خداوند شنوا و داناست (التوبه/ ۱۰۳). بنابراین پرداخت زکات نشانه صداقت انسان در ادعای ایمان است. همچنین زکات عامل پاکی روح از بخل، دنیاپرستی و مال‌دوستی است و موجب رشد فضایل اخلاقی در فرد و جامعه است. فقر عامل بسیاری از مفاسد است و تأمین زندگی محرومان به وسیله زکات جامعه را از بخشی از مفاسد پاک می‌سازد.

حضرت فاطمه (سلام الله علیها) فرمودند: خداوند ایمان را مایه پاکیزگی شما از شرک و نماز را مایه دور شدن شما از تکبر قرار داد و زکات را به منظور پاکیزگی جان و روان و

افزایش روزی واجب کرد .

پرداخت زکات باعث از بین رفتن گناهان نیز می شود. از بین رفتن گناهان نیز خود زمینه تطهیر معنوی انسان را فراهم می آورد. طبق آیه زیر یکی از عوامل و اسبابی که باعث از بین رفتن گناهان انسان می شود این است که، اگر زکات به اموالش تعلق می گیرد، زکات آن را پرداخت کند؛ «لَئِنْ أَقَمْتُمُ الصَّلَاةَ وَآتَيْتُمُ الزَّكَاةَ... لَأَكْفِرَنَّ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ» (المائدة/۱۲).

۲. اصل پرداخت زکات شرط پذیرش اعمال دیگر

هدف تربیتی: مسلمان باید مراقب شروط قبولی اعمال عبادی خود باشد.

گزاره واقع‌نگر مبنایی: در اسلام، نماز و زکات ملازم هم هستند و پذیرش نماز در گرو پرداخت زکات است.

اصل تربیتی: هر مسلمانی که پرداخت زکات بر او واجب شده است، با پرداخت زکات، شرط پذیرش اعمال عبادی مهم خود مانند نماز را فراهم آورد.

هر فرد مسلمانی برای ارتباط و نزدیکی به خداوند اعمال و عباداتی را انجام می‌دهد؛ اما صرف انجام دادن این عبادات کافی نیست و فرد باید به شرایطی که خداوند برای قبولی این عبادات اشاره کرده است نیز توجه نماید. نماز برترین جلوه عبادت الهی است. به همین سبب توسط برای پذیرش نماز شروطی ذکر شده است که یکی از این شروط پرداخت زکات توسط کسی است که زکات بر او واجب گردیده است. در ۲۷ آیه قرآن کریم واژه «زکات» در کنار واژه «صلاه» ذکر شده است. یکی از مسائلی که در قرآن کریم بسیار به آن توجه شده این است که پرداختن زکات واجب را فقط نمازگزاران واقعی از یاد نمی‌برند و نمازگزارانی که آن را از یاد ببرند نمازگزار واقعی نیستند. پیوستگی نماز و زکات چنان قوی است که حضرت علی (علیه‌السلام) در هنگام اقامه نماز و در حالت رکوع انگشتر خود را بخشید.

«إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ رَاكِعُونَ»: ولی شما فقط خدا و پیامبر اوست و کسانی که ایمان آورده‌اند؛ همان کسانی که نماز برپا می‌دارند و در حال رکوع زکات می‌دهند (قرآن کریم، ۵: ۵۵).

پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «زَكُوا أَمْوَالَكُمْ تُقْبَلُ صَلَاتُكُمْ؛ زکات اموال خود را بپردازید تا نمازتان قبول

شود». نیز فرمود: «لَا تَتِمَّ صَلَاةُ الْآبِزَكْوَةِ؛ نماز کسی کامل نمی‌شود مگر با پرداخت زکات». امام رضا (علیه‌السلام) نیز می‌فرمایند: خداوند نماز و زکات را (در قرآن) قرین یکدیگر قرار داده است و نماز بی‌زکات پذیرفته نیست.

۳. اصل پرداخت زکات شرط دریافت رحمت الهی

هدف تربیتی: مسلمان باید تلاش کند رحمت الهی را به سوی خود جلب نماید.
گزاره واقع‌نگر مبنایی: مشمول دریافت رحمت الهی شدن در گرو پرداخت زکات توسط متعلق زکات است.

اصل تربیتی: هر مسلمان باید با پرداخت زکات شرایط دریافت رحمت الهی را برای خود فراهم نماید.

رحمت الهی چه مادی و چه معنوی از وسعتی بی‌حد و حصر برخوردار است که محدود به شخص و یا گروه معین از بندگانش نیست. هیچ استثنائی نمی‌تواند رحمت خدا را مقید کند و هیچ چیزی نمی‌تواند او را مجبور به خودداری از افاضه نماید. انسان همواره می‌تواند کاری کند که بیشتر قابلیت دریافت خیر و رحمت الهی را دارا باشد و از طرفی دیگر مانع دریافت رحمت الهی به سوی خود شود. از جمله اموری که باعث می‌شود انسان مشمول لطف و رحمت خاصه خداوند قرار گیرد پرداختن زکات است.

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «و رحمتم همه چیز را فرا گرفته است، پس به‌زودی آن (رحمت) را برای کسانی که تقوی دارند و زکات می‌دهند و آنان که به آیات ما ایمان می‌آورند، مقرر می‌دارم» (الاعراف/ ۱۵۶)؛ بنابراین کسی که زکات نمی‌دهد و یا بی‌تقواست از رحمت الهی محروم و در معرض عذاب الهی است. همچنین در جای دیگر آمده است که «وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ: و نماز را برپا کنید و زکات را بدهید و پیامبر [خدا] را فرمان برید تا مورد رحمت قرار گیرید» (النور/ ۵۶).

امام صادق (علیه‌السلام) فرمود: «کسی که حق خداوند را از مالش نپردازد سزاوار است که خداوند رحمت خود را از او دریغ کند».

۴. اصل پرداخت زکات عامل نیل به مقام ایمان و رستگاری

هدف تربیتی: مسلمان باید در اندیشه ایمان به خدا و رستگاری نهایی باشد. گزاره واقع‌نگر مبنایی: یکی از شروط ایمان، نه فقط اعتقاد به بخشش، پرداخت زکات است. اصل تربیتی: هر مسلمان باید، با اقدام به پرداخت زکات، زمینه نیل به مقام ایمان و رستگاری را برای خود فراهم نماید.

برترین و آخرین هدف تمام برنامه‌های اسلام فلاح و رستگاری است. در بسیاری از آیات قرآن از تقوا سخن گفته شده است و هدف از احکام دین هم رسیدن به تقواست: «لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» (البقره/۱۸۳) و آخرین هدف تقوا نیز فلاح است: «وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (آل عمران/۱۳۰). جالب است که مهم‌ترین و آخرین هدف دین اسلام در نخستین شعار آن آمده است: «قُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ تَفْلِحُوا»: به یگانگی خداوند ایمان آورید و «لا اله الا الله» بگوئید تا رستگار شوید.

در قرآن یازده مورد کلمه فلاح (رستگاری) با کلمه «لعل» (شاید) همراه است: «لَعَلَّكُمْ تَفْلِحُونَ». ولی در سه مورد بدون این کلمه و به طور حتمی مطرح شده است: یکی در آیات اول تا چهارم سوره مؤمنون (در آیه چهارم این سوره، به زکات‌دهندگان اشاره شده است) و یکی در سوره شمس: «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا» و دیگری در سوره اعلی: «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى». از مقایسه این سه مورد با یکدیگر، روشن می‌شود که ایمان و تزکیه دارای جوهری واحد هستند.

در قرآن، پرداخت‌کنندگان زکات (مؤمنون/ ۴) عابدان (حج/ ۷۷) افراد دارای اعمال ارزشمند (اعراف/ ۸)، دوری‌کنندگان از بخل (حشر/ ۹)، حزب‌الله (مجادله/ ۲۲)، اهل ذکر کثیر (انفال/ ۴۵)، تقوایندگان (مائده/ ۱۰۰)، مجاهدان راه خدا (مائده/ ۳۵)، توبه‌کنندگان (نور/ ۳۱) و رستگارانند؛ بنابراین زکات موجب رستگاری انسان می‌شود. چون پرداخت زکات گذشتن از مال دنیا برای جلب رضای خداوند متعال است و اثر آن نورانیت قلب انسان است.

۵. اصل پرداخت زکات فراهم‌کنندهٔ زمینهٔ تقرب به خداوند

هدف تربیتی: زندگی و عمل مسلمانان باید در جهت تقرب و نزدیکی بیشتر با خداوند سامان یابد.

گزارهٔ واقع‌نگر مبنایی: پرداخت زکات یکی از راه‌های تقرب به پروردگار است. شأنی اقتصادی در زندگی که نمایانگر گذشتن از منافع آنی برای جلب محبت خداوند است.

اصل تربیتی: مسلمانان باید، با پرداخت زکات، زمینهٔ تقرب بیشتر خود به خداوند را فراهم کنند.

در سبک زندگی اسلامی رفتار و کردار فرد مسلمان هنگامی اسلامی ارزیابی می‌شود که در جهت تقرب به خداوند و با هدف جلب رضای او صورت بگیرد. اصطلاحاً کارها باید برای خدا باشد. موقعی زندگی اسلامی خواهیم داشت که عمل ما با در نظر گرفتن درک حضور خداوند و نظارت دائمی او بر ما صورت بگیرد و رفتارمان شایستهٔ خداوندی خدا و دوستداری او باشد. هر قدر توجه انسان به خدا عمیق‌تر و پایدارتر باشد و به هر میزان که انسان بیشتر احساس حضور در محضر خدا داشته باشد، قربی افزون‌تر ایجاد می‌شود. انسان در مسیر نزدیکی به خداوند باید نفس را تحت محافظت قرار دهد تا به ارتکاب گناه یا خطا دچار نشود. یکی از راه‌های تقرب به خداوند پرداخت زکات است.

امام صادق (علیه‌السلام) فرمود: «خداوند زکات را همراه با نماز وسیلهٔ تقرب مسلمانان به خود قرار داده است» (جامع الاحادیث، ج ۹، ص ۲۳).

امام علی (علیه‌السلام) فرمود: بهترین چیزی که انسان می‌تواند با آن به خدا تقرب جوید پرداختن زکات است (نهج البلاغه، خطبه ۱۱۰). زیرا آن تکلیف واجب الهی است. در جای دیگر نیز فرمودند: همانا پرداخت زکات و اقامهٔ نماز باعث تقرب مسلمانان به خداوند می‌شود؛ سپس آن که زکات را با رضایت خاطر بپردازد کفارهٔ گناهانش می‌شود. زکات بازدارنده و نگاه‌دارندهٔ انسان از آتش جهنم است. پس نباید به آنچه پرداخته شده است با نظر حسرت نگاه کرد و برای پرداخت زکات افسوس خورد؛ زیرا کسی که زکات را از روی رغبت بپردازد پاداشش

اندک و عملش تباه و همیشه پشیمان خواهد بود .

۶. اصل پرداخت زکات نشانه اعتماد به خداوند و اهل بیت (علیهم السلام)

هدف تربیتی: مسلمانان باید به درستی دستورات خداوند متعال و اهل بیت (علیهم السلام) را باور داشته و به سخن آن‌ها اعتماد کنند.

گزاره واقع‌نگر مبنایی: پرداخت زکات به منظور حفظ و افزایش رزق، برکت در اموال و پذیرش ضمانت ائمه (علیهم السلام) نشانه اعتماد مسلمان به خداوند و اهل بیت (علیهم السلام) است.

اصل تربیتی: مسلمانان باید، با پرداخت زکات، اعتماد خود را به امر خداوند و تضمین اهل بیت (علیهم السلام) نشان دهند.

مطابق این دین مبین، مطلوب است که مسلمانان از اسلام به دایره ایمان وارد شوند. در جهان بینی اسلامی، ایمان به هفت مورد تعلق می‌گیرد: خدا، غیب، پیامبران، آخرت، کتاب مقدس، ملائکه و آیات. رمز ایمان قلبی، اعتماد داشتن به درستی اوامر و نواهی الهی و فرستادگان او و عمل مطابق آن‌هاست. تن دادن به پرداخت زکات یکی از نشانه‌های ایمان و باور به وعده‌هاست. امام صادق (علیه السلام) تضمین کرده است که زکات پرداخته شده جبران می‌شود:

«يَا مُفَضَّلُ قُلْ لِأَصْحَابِكَ يَضَعُونَ الزَّكَاةَ فِي أَهْلِهَا وَإِنِّي ضَامِنٌ لِمَا ذَهَبَ لَهُمْ؛ اى مفضل! به دوستانت بگو که زکات را به اهلش بدهند و من (جبران) آنچه را از دست داده‌اند، ضمانت می‌کنم.» همچنین می‌فرماید: «حَصَّنُوا أَمْوَالَكُمْ بِالزَّكَاةِ وَأَنَا ضَامِنٌ لِكُلِّ مَا يَتَوَى (ما يُتَلَفُ وَيُضَيِّع) فِي بَرٍّ أَوْ بَحْرٍ بَعْدَ آدَاءِ حَقِّ اللَّهِ فِيهِ مِنَ التَّلَفِ؛ اموال خود را با پرداخت زکات محافظت کنید و من ضامن اموال شما که در دریا و خشکی تلف و ضایع شود هستم؛ (البته) پس از اینکه حق خدا را پرداختید» (تحف العقول، ص ۵۱۴).

نتیجه‌گیری

در سبک زندگی اسلامی توجه و تلاش برای رفع نیازهای مادی و معنوی مسلمانان شرط اسلام و ایمان دانسته شده است. مطابق اصول تربیتی استنتاج شده از آیات و روایات، پرداخت زکات نقشی مهم در پرورش مسلمانان و نیل آنان به هدف غایی خواهد داشت. زیرا زکات که یکی از شرایط پذیرش عبادات به‌ویژه نماز است انسان را از تعلقات دنیوی می‌رهاند و، با نجات دادن او از امراض روانی، روحش را پاک و تطهیر می‌نماید تا انسان مورد لطف و رحمت خداوند متعال قرار گیرد. پرداخت زکات انسان را در جهت رسیدن به حیات مؤمنانه که سعادت و رستگاری زندگی دنیا و زندگی آخرت است رهنمون می‌نماید. مسلمانان با پرداخت زکات هم به شیوه زیستن مؤمنانه زندگی می‌کنند و هم به اهدافی (مانند بریدن از متاع دنیا برای جلب خشنودی خداوند) که در ورای پرداخت زکات است می‌رسند.

در سبک زندگی اسلامی، کارگزاران و مسئولان تعلیم و تربیت به‌ویژه در سطح آموزش عالی باید با آموزش فریضه زکات و تشویق به پرداخت آن و با تبیین اهداف و آثار زکات از جمله زمینه‌سازی پاکیزگی و تطهیر روحی و معنوی، تأمین شرط پذیرش اعمال عبادی دیگر، تدارک شرایط دریافت رحمت الهی، فراهم‌سازی زمینه نیل به مقام ایمان و رستگاری، تقرب بیشتر به خداوند، اعتماد به امر خداوند و تضمین اهل بیت (علیهم‌السلام) بکوشند، به هدف غایی تربیت اسلامی که رستگاری و نیل به حیات طیبه است جامه عمل بپوشانند. موضوع پرداخت زکات باید در خانواده‌ها و مدارس آموزش داده شود و اهداف عالی و تربیتی این فریضه نیز تبیین شود تا هر مسلمانی بدانند برای تقرب به خداوند راه‌های میان‌بر بسیاری وجود دارد و یکی از آن‌ها پرداخت زکات است. قطعاً در هر فریضه‌ای که خداوند مقرر داشته است حکمت‌ها و اهدافی والا وجود دارد که ما از آن بی‌خبریم؛ ولی باید بکوشیم منطق نهفته آن‌ها را درک کنیم و در زمینه و بافت تربیتی از دلالت‌های کاربردی آن‌ها در راستای نیل به اهداف غایی بهره بگیریم.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۸۹). ترجمه حسین انصاریان. چاپ دوم، قم: آیین دانش.
- باقری، خسرو (۱۳۸۷). درآمدی بر فلسفه آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، ج ۱، تهران: علمی و فرهنگی.
- باقری، خسرو؛ نرگس سجادیه و طیبه توسلی (۱۳۸۹). رویکردها و روش های پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- پورامینی، محمدباقر (۱۳۹۱). سبک زندگی: منشور زندگی در منظر امام رضا علیه السلام، مشهد: آستان قدس رضوی.
- جمشیدی، اسدالله (۱۳۸۳). نگاه قرآنی به حیات معنوی، تهران: کانون اندیشه جوان.
- دهقان، اکبر (۱۳۸۲). یکصد و چهارده نکته از قرآن کریم درباره زکات، تهران: ستاد اقامه نماز.
- سلطانی، مهدی (۱۳۸۳). «زکات در آئینه قرآن و حدیث» نشریه فرهنگ جهاد، شماره ۳۸ و ۳۹، ص ۶۵.
- عرب، عباس (۱۳۸۱). قرآن و روانشناسی، مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- عزتی، مرتضی و لیلا شهریاری (۱۳۹۱). «ارزیابی عملکرد کمیته امداد امام خمینی (ره) در زمینه جمع آوری زکات»، پژوهشنامه مالیات، شماره ۱۶، صص ۳۱ تا ۶۰.
- فجری، محمد مهدی (۱۳۸۷ الف). «سیمای زکات در اسلام»، مبلغان، شماره ۱۰۶، صص ۵۸ تا ۶۶.
- فجری، محمد مهدی (۱۳۸۷ ب). «سیمای زکات در اسلام ۲»، مبلغان، شماره ۱۰۸، صص ۵۶ تا ۶۷.
- فیضی، مجتبی (۱۳۹۲). «درآمدی بر سبک زندگی اسلامی» معرفت، سال ۲۲، شماره ۱۸۵، صص ۲۷ تا ۴۷.
- قرشی، باقر شریف (۱۳۸۲). پژوهشی دقیق در زندگانی امام علی بن موسی الرضا (علیه السلام)، ترجمه محمد صالحی، جلد ۱ و ۲، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

- کاویانی، محمد (۱۳۹۲). سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن، قم: حوزه و دانشگاه.
- Leslie, G.; Larson, R. F. & Gorman, B. L. (1994). *Introductory sociology*, Oxford University press.
- Spaargaren, G. & VanVliet, B. (2000). *Lifestyle, Consumption-and the Environment: The Ecological Modernisation of Domestic Consumption*, *Environmental Politics*, 9 (1), 50-75.